

УДК 378.147

Н. Д. Кабусь

ПРОБЛЕМА ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНЬОГО ВЧИТЕЛЯ ДО РЕАЛІЗАЦІЇ СТРАТЕГІЇ СТАЛОГО РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА

© Кабусь Н. Д., 2015.
<http://orcid.org/0000-0003-3665-8501>

Статтю присвячено висвітленню проблеми підготовки майбутнього вчителя до реалізації стратегії сталого розвитку суспільства. Розкрито суть сталого розвитку, доведено, що лише його синергетична модель – взаємодоповнюючий сталий розвиток особистості, соціальної групи, суспільства є умовою прогресивного розвитку людства. Показано провідну роль вчителя у забезпеченні означених процесів. Наголошено на важливості цілеспрямованої підготовки майбутніх вчителів в означеному напрямі, що здійснюється через увесь спектр видів діяльності у вищому навчальному закладі – навчальну, виховну, практичну, дослідницьку, самоосвітню, волонтерську й має бути спрямованою на чітке розуміння студентами основних законів і закономірностей сталого суспільного розвитку, усвідомлення власної ролі, ролі особистості та соціальних груп у його досягненні, формування здатності розробляти ефективні засоби виховання духовно мислячої людини, а також сприяти зміцненню сім'ї, громади, нації як важливих соціальних груп, що становлять основну соціальну структуру суспільства й визначають його прогресивний розвиток. Подальші дослідження спрямовуватимуться на розробку системи підготовки майбутнього вчителя до реалізації стратегії сталого суспільного розвитку в педагогічній діяльності.

Ключові слова: *сталий розвиток, особистість, соціальна група, суспільство, освіта для сталого розвитку, підготовка майбутнього вчителя.*

Кабусь Н. Д. Проблема подготовки будущего учителя к реализации стратегии устойчивого развития общества.

Статья посвящена раскрытию проблемы подготовки будущего учителя к реализации стратегии устойчивого развития общества. Раскрыта суть устойчивого развития, доказано, что только его синергетическая модель – взаимодополняющее устойчивое развитие личности, социальной группы, общества являются условием прогрессивного развития человечества. Показана ведущая роль учителя в обеспечении данных процессов. Подчеркнута важность целенаправленной подготовки будущих учителей в обозначенном направлении, которая осуществляется через весь спектр видов деятельности в высшем учебном заведении – учебную, воспитательную, практическую, исследовательскую, самообразовательную, волонтерскую и направлена на четкое понимание студентами основных законов и закономерностей

устойчивого развития общества, осознание собственной роли, роли личности и социальных групп в его достижении, формирование способности разрабатывать эффективные средства воспитания духовно мыслящего человека, а также содействовать укреплению семьи, общины, нации как важных социальных групп, что способствует прогрессивному развитию общества. Дальнейшие исследования будут направлены на разработку системы подготовки будущего учителя к реализации стратегии устойчивого развития общества в педагогической деятельности.

Ключевые слова: устойчивое развитие, личность, социальная группа, общество, образование для устойчивого развития, подготовка будущего учителя.

Kabus N. The problem of preparing future teachers to implement the strategy of society sustainable development.

The article is devoted to exploration of the problem of preparing future teachers to implementation of the strategy of society sustainable development. The essence of sustainable development of the personality, social groups and society are defined. It's proved that only their synergistic integrative development is the condition of humanity sustainable development. The leading role of teacher in providing of this process is shown. The importance of preparing future teachers to implementation of the strategy of society sustainable development is emphasized. Such preparing should be realized in all kinds of activity in higher school. They are educational, practice, research, self-educational activity and volunteering. All they are oriented on understanding by future teachers main laws of society sustainable development, awareness of their own role and the role of personality and social groups in their achievement. Future teachers must be able to create effective means of upbringing of spiritual thinking personality and promote consolidation of family, community and nation as social groups which define society progressive development. Further research will be directed to the development system of training future teachers to realization of the strategy of sustainable society development.

Key words: sustainable development, personality, social group, society, education for sustainable development, preparing future teachers.

Постановка проблеми. Реалізація стратегії сталого розвитку цивілізації, яка визнана ключовою для XXI століття й передбачає збалансований екологічний, економічний та соціальний прогрес світової спільноти протягом тривалого часу, збереження умов існування людського суспільства, цілісності й життєздатності біосфери, стабільності соціальних і культурних систем та їх подальше поліпшення [1], потребує подолання розбалансованості, характерної для різних сфер сучасного буття.

Як зазначено в «Порядку денному на XXI століття», нині значних руйнівних впливів зазнали космос (земля, біосфера), соціум (етнос, сім'я,

група), людина (її тіло, духовність, душа), причому найбільш дисбалансованими в цій єдності є людина та соціум, а їх соціальна і моральна деградація – основною причиною поглиблення нестабільності у світі. Сучасні дослідники відзначають: криза сім'ї, суспільства, нації, цивілізації сьогодні багато в чому зумовлені кризою самої особистості – порушенням гармонії й цілісності її існування. Возвеличення індивідуальності, не підкріплене водночас вищим рівнем соціальності, характерне для нашої доби, стало причиною кризи культурної парадигми сучасної цивілізації й призвело до важких екологічних, економічних та соціальних наслідків [3, с. 8-9]. Подальше зростання соціальної напруженості, конфліктів і суперечностей свідчать, що проблема сталого розвитку не може бути вирішеною, допоки не буде розвинутий її соціальний чи особистісний вимір, котрий є ключовим в аспекті розв'язання всіх інших проблем сталого розвитку, в тому числі й екологічних.

Виключно важлива роль у вирішенні окреслених завдань належить освіті як найпотужнішому засобу духовно-моральної переорієнтації діяльності людини, гармонізації її відносин зі світом, що має створювати умови для стійкого особистісно-соціального розвитку особистості, допомагати суспільству у вирішенні нагальних проблем, знаходженні нових потенціалів людяності, а не втраті наявних [2, с. 2]. Саме освіта і виховання мають стати фундаментом сталого розвитку [1; 4], забезпечуючи формування в дітей та молоді світогляду, що ґрунтується на засадах сталості, розуміння основних орієнтирів розвитку сучасної цивілізації. З огляду на це підготовка майбутнього вчителя до реалізації стратегії сталого розвитку суспільства нині набуває безперечної актуальності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Слід зазначити, що розвиток особистості, здатної до гармонійної взаємодії з природою і світом, завжди був одним з найважливіших завдань системи освіти, важливою складовою цілей навчання на кожному уроці. Кафедра загальної педагогіки та педагогіки вищої школи Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди, що перебуває у складі науково-дослідного інституту педагогіки та психології імені В. О. Сухомлинського, є одним з найпотужніших навчально-наукових центрів, професори, викладачі й пошукувачі якого приділяють пильну увагу різним аспектам розвитку і саморозвитку особистості, її реалізації в усіх сферах життєдіяльності людини та суспільства.

Так, зокрема вирішенню проблеми розвитку особистості, її духовно-творчого потенціалу, особистісних якостей засобами навчання і виховання присвячені дисертаційні дослідження С. Т. Золотухіної «Розвиток теорії і практики виховуючого навчання в історії вітчизняної педагогічної думки ІХ-ХІХ століття», С. О. Васильєвої «Організація науково-дослідної діяльності старшокласників у загальноосвітніх навчальних закладах», Л. М. Калашнікової «Формування пізнавальної активності школярів у процесі їх спілкування у позаурочній діяльності», В. І. Лозової «Цілісний підхід до формування пізнавальної активності школярів», С. Є. Лупаренко «Розвиток пізнавальної активності молодших школярів засобами вальдорфської педагогіки», О. В. Попової «Розвиток інноваційних процесів у середніх загальноосвітніх навчально-виховних закладах України в ХХ столітті», С. І. Ткачова «Становлення і розвиток ідей громадянського виховання дітей та молоді у вітчизняному громадсько-педагогічному русі».

Проблемі розвитку й саморозвитку майбутнього вчителя в процесі його професійної підготовки присвячено наукові дослідження В. М. Гриньової «Теоретичні та методичні засади формування педагогічної культури майбутнього вчителя», О. І. Башкір «Формування готовності майбутніх учителів до педагогічної імпровізації в процесі фахової підготовки», С. Ю. Масіч «Підготовка майбутнього вчителя у вищому педагогічному навчальному закладі до фасилітаційного спілкування з учнями», Л. С. Рибалко «Акмеологічні засади професійно-педагогічної самореалізації майбутнього вчителя», Н. О. Ткачової «Формування моральної культури майбутнього вчителя у процесі вивчення педагогічних дисциплін» та інших вчених.

В умовах посилення особистісної та соціальної розбалансованості, що притаманна сьогодні більшості країн світу й набуває характеру загальносвітової тенденції, розвиток має стати «стрижневим поняттям педагогічної науки» [6, с. 31], її домінуючою, провідною ідеєю в аспекті невідкладності вирішення проблеми переходу суспільства на засади сталого розвитку. Причому мова йде про необхідність реалізації стратегії сталого розвитку на всіх рівнях – особистості, соціальної групи, суспільства, цивілізації, що потребує цілеспрямованої діяльності з підготовки вчителя в означеному напрямі.

Формулювання мети статті. Метою статті є дослідження проблеми підготовки майбутнього вчителя до реалізації стратегії сталого розвитку

суспільства, визначення основних орієнтирів його діяльності в досліджуваному контексті.

Виклад основного матеріалу. Визначення основних шляхів підготовки майбутнього вчителя до реалізації стратегії сталого суспільного розвитку потребує, насамперед, усвідомлення суті означеного поняття.

Проведений науковий пошук свідчить, що поняття сталого розвитку (sustainable development) як такого, що сприяє задоволенню потреб сучасності, не ставлячи під загрозу інтереси і потреби наступних поколінь, було введено до наукового обігу наприкінці ХХ століття (Г. Х. Брундтланд, 1987) у зв'язку з загостренням екологічної кризи й усвідомленням її небезпечності для існування людства. Більш глибоке розуміння змісту означеної категорії потребує звернення до її семантичного аналізу.

Так, у Великому тлумачному словнику сучасної української мови під розвитком розуміють: 1) процес, унаслідок якого відбувається зміна якості чого-небудь, перехід від одного якісного стану до іншого, вищого; 2) результат – ступінь освіченості, свідомості, культурності, розумової, духовної зрілості; 3) дія за значенням розвивати – сприяти виникненню або підсиленню чого-небудь, доводити до значного ступеня вияву, давати можливість чому-небудь зростати, міцніти; сприяти духовному зростанню кого-небудь, розширювати чийсь світогляд; робити що-небудь кращим, досконалішим, піднімати його на вищий щабель, поліпшувати, збагачувати. У філософському енциклопедичному словнику розвиток визначається як незворотна, спрямована, якісна, закономірна зміна матеріальних та ідеальних об'єктів.

Аналіз наведених визначень дозволяє стверджувати, що важливими характеристиками розвитку є його прогресивна спрямованість – рух об'єкта по висхідній траєкторії від нижчого стану до вищого, досконалішого, що означає впорядкованість на противагу хаотичності, деструкції, деградації, занепаду; а також закономірний характер, що свідчить про наявність у системі причинно-наслідкових зв'язків й відображає її здатність відповідати певним законам. Іншою характеристикою розвитку є спроможність системи підтримувати стійку динамічну рівновагу – гомеостаз [4, с. 81], оскільки значні відхилення її параметрів призводять до порушення функціонування чи повного припинення існування як системи. Отже, розвиток означає зміни в межах системи, її удосконалення й не передбачає занадто кардинальних, тотальних змін, які

можуть призвести до руйнування. Розвиток відбувається завдяки дії внутрішніх механізмів саморозвитку (що зумовлюють зміну системи внаслідок дії протиріч) й самоорганізації (спрямованих на впорядкування системи, досягнення нею певної сталості, без якої неможливе забезпечення його незворотності й спрямованості й яка сприяє акумулюванню енергії, необхідної для наступних трансформацій) [4]. Таким чином, розвиток характеризується єдністю процесів упорядкування та змін, стійкістю і мінливістю.

Водночас, слід звернути увагу на певну суперечливість процесу розвитку стосовно його результатів. З огляду на складність багатьох об'єктів та систем (зокрема людини та суспільства) зрозуміло, що маючи в цілому прогресивну спрямованість й відображаючи рух системи до вдосконалення, розвиток у певному напрямі може призводити до негативних регресивних наслідків в інших сферах (наприклад, прискорений розвиток науково-технічного прогресу та виробництва зумовив катастрофічне руйнування природного середовища й становить загрозу здоров'ю і життю людини), що свідчить про можливість дисгармонійності, розбалансованості розвитку й актуалізує звернення до поняття сталості.

Сталість (sustainability) визначається як впорядкування технічних, наукових, екологічних, економічних та соціальних ресурсів таким чином, щоб система була здатна підтримуватися в стані рівноваги в просторі й часі (Л. Хенс). За С. І. Ожеговим «сталій» – здатний утриматися, не впасти, устояти в лиху годину, під чийось натиском, перед випробуванням, спокусою. У Великому тлумачному словнику сучасної української мови «сталій» розуміється як: 1) урівноважений, стійкий – здатний не відхилятися від траєкторії руху при яких-небудь випадкових впливах; 2) такий, що не припиняється, триває весь час, постійно, безперервно; 3) розрахований на довгий час, призначений для тривалого функціонування, не тимчасовий, завжди наявний, неодмінний; 4) який тривало, надійно забезпечує існування, розвиток чого-небудь. У психологічному словнику сталість розуміється як психологічний конструкт, що означає здатність чинити опір хворобам, стресам, будь-яким іншим негативним факторам, спроможність ефективно вирішувати виникаючі проблеми, відчуття захопленості власною справою, усвідомлення себе творцем власної долі, суб'єктом життєдіяльності (М. Кордуел).

Урахування означеного дозволяє стверджувати, що поняття «сталість» протилежить розбалансованості, дисгармонійності й означає здатність

забезпечувати стійку прогресивність, цілісність розвитку, його безкризовий характер. Відповідно, під сталим розвитком розуміємо здатність системи до підтримки динамічної рівноваги та позитивних якісних змін, удосконалення на основі внутрішньої цілісності, гармонійного функціонування всіх її складових, здатність протидіяти труднощам, відповідати на виклики, ефективно вирішувати суперечності, що виникають.

Як зазначають вчені [3; 4], сталий розвиток цивілізації передбачає збереження умов існування людства та його тривалий прогресивний розвиток, фізичне виживання людини біологічної й духовний розвиток людини соціальної. Вважаємо, що досягнення цього можливе лише за умови сталого прогресивного розвитку: 1) суспільства як сукупності людей, об'єднаних всіма формами суспільного життя та діяльності; 2) соціальних груп – дітей, молоді, дорослих, людей старшого віку, сім'ї, громади, нації як ключових ланок забезпечення сталості в усіх напрямках суспільного розвитку й, насамперед, у розвитку соціальному; 3) особистості як суб'єкта та об'єкта соціальних відносин. Це зумовлює важливість усвідомлення й урахування означених рівнів сталого розвитку як важливих орієнтирів педагогічної діяльності.

Так, під розвитком особистості розуміють процес послідових кількісних і якісних змін фізичних, психічних і духовних сил людини, що забезпечує реалізацію її життєвого потенціалу, суті й призначення (В. С. Безрукова). Ураховуючи, що людина є біо-соціо-трудовою істотою, єдністю трьох начал – першооснови (тіла), інформаційної потенції (душі) і утворювальної енергії (духа) [4, с. 86], її сталий розвиток означає збереження цілісної єдності, гармонізацію й удосконалення означених сутностей, коли реалізуючи повною мірою свої особистісно-соціальні якості у творчій праці на благо людства, вона задовольняє життєві потреби, підтримує власне здоров'я, що забезпечує її щасливе існування й водночас сприяє сталому розвитку суспільства.

Як вже зазначалося, основними проблемами, що перешкоджають сталому прогресивному розвитку особистості, є дисгармонія її матеріальної і духовної, індивідуальної та соціальної сутностей, індиферентність, неусвідомлення власної відповідальності, місії та призначення як суб'єкта і творця власного та суспільного життя. Як зазначають дослідники, саме у відчуженні й зосередженні на особистих інтересах криється джерело трагедії як людини, так і суспільства [3, с. 133]. У зв'язку з цим особливого значення набуває

переведення особистості на рівень сталого розвитку, що передбачає її стійку прогресивну динаміку на основі набуття внутрішньої цілісності, гармонії мислення, почуттів, волі, здатності до самотворення, узгодження індивідуальної та соціальної сутності, зміцнення фізичного, психічного, соціального, духовного здоров'я, формування стійкості до негативних чинників, усвідомлення відповідальності за результати власної життєдіяльності й індивідуальний внесок у процес позитивних суспільних перетворень.

Крім цього, важливим у досліджуваному контексті є сприяння сталому розвитку соціальних груп, оскільки вирішення глобальних проблем, що постали перед людством, не може бути забезпечене зусиллями окремих особистостей, важливою є консолідація зусиль в означеному напрямі. До того ж, збільшення проблемних соціальних груп, а також кризові явища, характерні для дітей, молоді, дорослих, сім'ї, громади, нації як складових суспільства зумовлюють актуальність переведення соціальних груп на рівень сталого розвитку, що являє собою стійкий гармонійний безконфліктний прогрес соціальної спільноти на засадах гуманізму, позитивної соціальної взаємодії та солідарності, вихід на рівень самоорганізації – здатності до само- і взаємодопомоги, самовідновлення й удосконалення, соціальної творчості, об'єднання зусиль з метою покращення власного та суспільного буття, усвідомлення соціальної відповідальності як за безпосередні, так і віддалені наслідки власної діяльності.

Зважаючи на різноманіття соціальних груп, котрі складають суспільство, вважаємо, що сталий розвиток стосовно різновікових соціальних груп (дітей, молоді, дорослих) передбачає їхню здатність ефективно вирішувати вікові завдання соціалізації, жити творчо, продуктивно, у гармонії з природою і соціумом; щодо сім'ї, громади, нації – збереження їх цілісності й подальший безкризовий прогресивний розвиток; а також переведення тих, хто належить до соціальних груп ризику до прогресивних соціальних груп, їх самореабілітацію – формування здатності до самостійного творчого здійснення власного життя.

Все це в сукупності сприятиме сталого розвитку суспільства, під яким розуміємо стійку прогресивну динаміку соціальної спільноти протягом тривалого часу на основі духовної еволюції, визнання пріоритетності консолідації та співпраці, здатності до самоуправління – передбачення й коригування динаміки власного розвитку, визначення й усунення причин деструктивних змін та збереження конструктивних, прогнозування шляхів

позитивного розвитку з урахуванням його усталених закономірностей, спроможність до випереджального вирішення проблем економічного, екологічного, соціального, духовного характеру, здатність ефективно творчо відповідати на численні виклики, вирішувати виникаючі суперечності, спільно діяти для миру, злагоди і процвітання.

Вважаємо, що забезпечити сталий прогресивний розвиток цивілізації може лише його синергетична модель – взаємодоповнюючий взаємозбагачуючий гармонійний розвиток особистості, соціальних груп, суспільства, де системоутворювальним ядром є духовність, оскільки «сталий розвиток постіндустріальної цивілізації, у підґрунті якої high-tech, неможливий без утворення high-hume» (О. П. Мещанінов), будь-які дисгармонії є завжди приреченими, слідування дисгармонійним інстинктам згублює як людину, так і суспільство (І. І. Мечніков).

Ефективність означеної стратегії, її розуміння як єдино можливої лінії сталого розвитку людства підтверджується всією історією цивілізації: доля людства залежить від самої людини, способів взаємодії людей між собою, рівня духовності та моральних устоїв суспільства й кожної окремої особистості; найстійкішими й найжиттєздатнішими є спільноти, що діють на основі одухотвореного розуму, культури і соціальної солідарності (А. Тойнбі).

Глибоке розуміння наведених положень є особливо важливим для майбутнього вчителя, який має бути здатним сприяти реалізації стратегії сталого суспільного розвитку через стимулювання до сталого розвитку особистості й соціальних груп, до яких вона належить. Він має переконливо доводити до свідомості підростаючого покоління: альтернативою якісному шляху розвитку суспільства може бути лише занепад, тільки життя за законами істини, добра, краси та любові, котрі є ознаками гармонії Всесвіту, є умовою досягнення як особистого щастя, так і висхідного розвитку людства.

Підготовка майбутніх вчителів до реалізації стратегії сталого розвитку має здійснюватися через увесь спектр видів діяльності у вищому навчальному закладі – навчальну, виховну, практичну, дослідницьку, самоосвітню, й волонтерську, й має бути спрямована на: 1) чітке усвідомлення майбутніми педагогами основних стратегічних орієнтирів розвитку сучасної цивілізації, суті сталого розвитку, взаємозалежності його рівнів; 2) розуміння власної місії, а також ролі особистості й соціальних груп у його досягненні; 3) набуття

системи знань, оволодіння прийомами, методами й технологіями, стратегіями діяльності зі стимулювання до сталого розвитку особистості, соціальних груп з метою прогресивного розвитку суспільства, здобуття досвіду діяльності в означеному напрямі у процесі практичної, волонтерської діяльності; 4) переведення самого вчителя на рівень сталого розвитку, формування в нього здатності до сталого саморозвитку [5, с. 100] – особистісно-морального, соціального та професійного: стійкого прагнення до індивідуального вдосконалення, підвищення власної професійної майстерності в досліджуваному напрямі, прагнення здійснювати педагогічну діяльність на творчому рівні – розробляти інноваційні дієві засоби розвитку особистості, її світогляду й переконань; розуміння в цьому власного соціального призначення.

Відзначимо, що в процесі такої підготовки педагогічні дисципліни відіграють інтегральну, об'єднуючу роль, оскільки, на відміну від фахових, вузько спрямованих дисциплін у певній галузі, надають найважливіші орієнтири діяльності вчителя щодо виховання «духовно багатой, творчо активної особистості, здатної знаходити рівновагу з природою та суспільством» (О. В. Безрукова), є «системоутворюючим ядром освітнього процесу, сприяють подоланню фрагментарності, еkleктичності освіти й орієнтовані на глибоке освоєння особистістю зв'язків і відносин дійсності» [2, с. 3].

При цьому провідними стратегіями як у підготовці майбутнього вчителя, так і його подальшій професійній діяльності мають стати діяльнісний та діалогічний підходи [2, с. 5], що створюють найсприятливіші умови для духовно-творчого розвитку особистості, формування в неї стійкого прагнення до вдосконалення, виявлення себе в позитивних вчинках і творчій праці на благо всього суцього, усвідомлення взаєморозуміння й солідарності як невід'ємних законів благополучного існування, визначальних умов прогресивного розвитку людства.

Висновки і перспективи подальшого розгляду. Таким чином, проведений дослідження дозволяє стверджувати, що реалізація стратегії сталого суспільного розвитку може здійснюватися лише на основі його синергетичної моделі – взаємного прогресивного розвитку особистості як відповідального соціального суб'єкта, представника сім'ї, громади, нації, цивілізації, а також соціальних груп як складових суспільства, що визначають спрямованість його розвитку; їх здатності об'єднувати зусилля з метою

позитивних суспільних перетворень. Провідна роль у забезпеченні означених процесів належить вчителю, що потребує цілеспрямованої підготовки майбутніх вчителів в означеному напрямі: вони мають чітко усвідомлювати основні закони і закономірності сталого суспільного розвитку, усвідомлювати свою роль, а також роль особистості та соціальних груп у його досягненні й, відповідно, розробляти ефективні засоби виховання духовно мислячої людини, а також сприяти зміцненню сім'ї, громади, нації як важливих соціальних груп, що становлять основну соціальну структуру суспільства й визначають його прогресивний розвиток.

Перспективою подальших досліджень в цьому напрямі є розробка системи підготовки майбутнього вчителя до реалізації стратегії сталого розвитку суспільства у педагогічній діяльності.

Література

1. Agenda 21: United Nations Conference on Environment and Development. Rio de Janeiro, Brazil, June 3-14, 1992, 351 p. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/Agenda21.pdf>.
2. Гриньова В. М. Підготовка майбутніх фахівців у системі вищої педагогічної освіти / В. М. Гриньова // Актуальні питання навчання і виховання особистості : збірник наукових статей. – Вип. 2. – Харків: Харк. нац. пед. ун-т ім. Г.С. Сковороди, 2008. – С. 1-10.
3. Креминский А. И. Интервальная методология в контексте современной науки и культуры : монография / А. И. Креминский. – Симферополь : Синтагма, 2011. – 384 с.
4. Мельник Л. Г. Устойчивое развитие: теория, методология, практика / Л. Г. Мельник, И. И. Коблянская, Т. В. Несторенко и др. – Сумы: Университетская книга, 2009. – 1216 с.
5. Попова О. В. Сутність педагогічних інновацій та їх класифікація / О. В. Попова // Актуальні питання навчання і виховання особистості : збірник наукових статей. – Вип. 2. – Харків: Харк. нац. пед. ун-т ім. Г.С. Сковороди, 2008. – С. 95-105.
6. Сисоєва С.О. Вектор розвитку особистості у постіндустріальному суспільстві / С. О. Сисоєва // Неперервна професійна освіта: теорія і практика: науково-методичний журнал. – 2001. – Вип. 1. – С. 32-39.